

Zeynalova T. (2018). "Azerbaycan Türkçesinde Hayvan Fizyolojisi İle İlgili Terimler ve Mecazî Anlamları", *Karadeniz Araştırmaları*, XV/60: 146-162.

Makale Gönderim Tarihi: 11.09.2018; Yayına Kabul Tarihi: 22.11.2018

AZERBAYCAN TÜRKÇESİNDE HAYVAN FİZYOLOJİSİ İLE İLGİLİ TERİMLER VE MECAZÎ ANLAMLARI*

Turane ZEYNALOVA**

ÖZ

Bu makalede, Azerbaycan Türkçesinde hayvanların fizyolojisine (yaşına ve cinsine) göre adlandırılması üzerinde durulmaktadır. Hayvanlarla ilgili terimler anlambilim yönleri itibariyle diğer kelimelerden yapı ve anlam bakımından ayrılmaktadır. Dilimizde hayvanların yaşları ve cinslerine göre adlandırılması göz önüne alındığında, bu kelimelerin çoğunlukla insanların günlük hayatlarında kendilerine yardımcı olan hayvanlara verdiği adlardan oluştuğu açıkça görülecektir. Onlara bu adların verilmesi de hayvanların insanlar için yaşamın ayrılmaz bir parçası olmasından kaynaklanmaktadır. Bu makalede, Azerbaycan Türkçesinin yazılı kaynaklarında, ağızlarında ve Türklükle ilgili belgelerde hayvanların yaşlarına ve cinslerine göre isimlendirilmeleri örneklerle gösterilmiştir. Aynı zamanda hayvan isimlerinin mecazî karakter kazanması ile birlikte bu sözlerin en eski çağlardan beri bazı insanları canlı biçimde karakterize etmek için imgesel olarak kullanıldığına ve bunlarla ilgili yığınla deyimler oluşturulduğuna işaret edilmektedir. Her halkın kendine ait insaniçinçilik (antroposentrizm) yönünden mecazileşme (metaforizm) gayesiyle seçmiş olduğu hayvansal (zoonim) adlar kendi dilinde beşeri nitelikleri, fizikî güzelliği, aklı yetenekleri ile birlikte toplumsal bir çok ögenin oluşup gelişmesine de katkı sunmuştur. Bu mecazileşmede rastlanan hayvan isimlerinin de belirli kısımları yaş ve onların cinsiyile ilgili olanlardır. Bazı atasözlerimizde cins farkını bildiren kelimeler birbiriyle mecazî anlamlar oluşturmaktadır. Dilimizde yaşı bildiren kelimelerin sayısı ve mecazî anlamlar yüklenmesi cins farkını bildiren sözlere göre daha fazladır. Anlamında cins ve yaşla ilgili belirtileri olan bu terimler, atasözlerinde tamamen mecazî bir ilişkiye girerek deyimler ve atasözlerinin anlamının temeli olarak kendini gösteriyor.

* Bu makale, 26-28 Nisan 2017 tarihleri arasında Niğde'de gerçekleştirilen IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu'nda "Azərbaycan Dilindəki Yaş və Cinslə Bağlı Zoonimlər" başlıklı bildirin gözden geçirilerek genişletilmiş biçimindedir.

** Bakı Avrasiya Universitet, ORCID: 0000-0002-3445-1569, E-posta: turane.zeynalova.85@mail.ru (Aktaran: Seyfettin Altaylı, E-posta: altayli_s@yahoo.com).

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Türkçesi, Hayvanlarla ilgili Terimler, Hayvanların Adlandırılması, Hayvanlarla İlgili Söz Varlığı

ABSTRACT

The article studies zoonyms, one of the lexico-semantic word-groups in the Azerbaijani language that is distinguished by its originality. It examines naming zoonyms according to age and gender identity. Zoonymic units are distinguished from other lexical-semantic word groups for their rich semantic structure and complex character. One of the distinguishing features of these words is their naming according to age, gender and some other characteristics. If we look at the naming the animals in our language according to age and gender difference, we see that names of domestic animals used at the agriculture are more frequently appear to be in such paradigmatic relationship. The reason for this is that such animals have important position in the lives of people and are inseparable part of their lifestyle. In this report we study examples of naming animals based on their age and gender in Azerbaijani literary language, dialects and Turkish written monuments. Zoonymic units by every nation for its anthropocentric metaphorication forms the information regarding humanic and mental qualities, appearance, in short, the characteristics that are important for that nation. Some of zoonyms used in this metaphorication are those related to age and gender. Number of words containing information on age and their metaphorication is higher than those related to gender. It should also be mentioned that these terms that carry age and gender qualities enter into a counter-semantic relationship to serve as a semantic nucleus of phraseologism and proverbs.

Keywords: Azerbaijani language, Terms about animals (zoonyms), the naming of animals, lexicology about animals.

Giriş

Hayvanlarla ilgili terimler sözlükte anlambilim yönünden pek geniş olmayan bir alanı kapsamaktadır. "Anlam yönünden birbirine yakın olan tematik kelime gruplarını inceleyen dilbilim dalına anlam bilim denmektedir. Bu alanla ilgili olan kelimeler birbirleriyle etimolojik olarak herhangi bir bağılıkları ve ilişkileri bulunmamakla birlikte ifade ettikleri olaylar ve kavramların yakınlığı doğrultusunda gruplanmaktadır" (Rəcəbov, 1982: 314). Hayvan ve kuş adlarının oluşturduğu anlambilim sahasında bulunan kelimelerin hem etimolojik hem de biçim yönünden aralarında herhangi bir bağ yoktur, ancak bu alandaki sözler ifade ettikleri kavramlara göre farklılık arz etmektedir.

Musa Adilov, "Anlambilim, insanların objektif dünyada belirli bir sahaya farklı yaklaşımından kaynaklanan dilin genel kelime sistemi içinde küçücük bir kısmını oluşturmaktadır." diyor (Rəcəbov, 1982: 315). Dilin zooloji ile ilgili alanı, hayvanlar ve kuşlarla ilgili terimlerin dâhil edilmesiyle oluşturulmuş, bu tür canlılara ait isimler tematik kelime gruplarıyla meydana getirilmiştir.

Anlambilim sahasında ilk çalışmaları yürütenlerden biri de Y. Trir'dir. Onun semantik alanında ileri sürdüğü teoriye göre, anlambilim alanının merkezini bir kavram veya başat bir mana oluşturmaktadır. Aslında bu kavram anlambilimle ilgili işaretlerin birliği manasını taşımaktadır. Bu birlik de genel kavram, tür kavramı ve temalardan ibarettir. Merkezde çok anlamlı bir bileşenin olması sayesinde merkezden uzaklaştıkça anlamla ilgili işaretler de azalmaya başlamaktadır (Rəcəbov, 1982:313). Bundan hareketle hayvan ve kuş adları ile ilgili sahanın oluşturduğu alanın merkezinde hayvan kavramı başat bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun çeşitli türleri de aslında daha küçük tematik gruplara bölünmüştür. Hayvanlar sistemleştirilerek tiplere, sınıflara, gruplara, ailelere, aileler cinslere, cinsler de türlere ayrılmıştır. Hayvan türlerinin adlarını bildiren terimler yaş ve cins farkına göre belirli küçük tematik bir sistem oluşturmaktadır.

Hayvan adlarını oluşturan kelimeler onların yaş ve cins farklarına göre birbirine yakın olması dolayısıyla anlambilim alanları ve küçük mikro sistemler oluşturulmuştur. Bu şekilde oluşturulan hayvan adları dünyanın bütün dillerinde mevcuttur. Ancak her dilin kendine has anlambilimle ilgili sözlerin sayısı ve bunların birbiriyle olan ilişkileri arasında belirli farklar bulunmaktadır. Buna örnek olarak Azerbaycan Türkçesinde evcil hayvanlara verilen isimlerin yaş ve cinsiyetine göre oluşan farklılıklar gösterilebilir. Bu tür adlandırmalar da her bir milletin kendi yaşam tarzı ve hayatında belirli ölçülerde yer alan hayvanlar konusundaki düşüncesiyle bağıntılı olarak karşımıza çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde yaşına ve cinsine göre devenin yavrusuna **köşək**, erkek deveye **nər**, dişi deveye de **maya** denmektedir. Deve yavrusuna verilen bu isimler dünyanın diğer dillerinde aynı biçimde yer almamaktadır. Arapçada deveye yaşı, türü ve cinsiyetle ilgili olarak 200 kadar isim verilmiştir, ancak Azerbaycan Türkçesinde daha az sayıda isimlendirme mevcuttur. Her toplumun tarih boyu yaşadığı sosyal hayat ve karşılaştığı gerçekler diline de yansımış, bu da o toplumun akraba dillerinde çeşitlilik oluşturmuştur.

Y. V. Pines kelimeler arasında anlam ve biçim yönünden on yedi dolayında bir ilişkinin varlığına dikkati çekmiş, bunların her birinin de Azerbaycan Türkçesinde bulunduğunu kaydetmiştir. Kelimelerin anlam olarak kesişmesiyle birlikte biçim yönünden aralarında herhangi bir ilişkinin bulunmadığını da belirtmiştir. Pines bunun bir bütünü meydana getiren türlerden biri olduğunu, Azerbaycan Türkçesinde şekil ve anlam olarak bu türe son derece az rastlandığını, bazı evcil hayvanların erkeklerinin ve yavrularının isimlerini (*çəpiş*-“keçi+yavru”; *quzu* -“qoyun+yavru”; *qoç* -“qoyun-erkək”) anarak örneklendirmektedir (Pines, 1985:36). Aynı canlılar yaşları ve cinslerine göre farklı isimlerle anılmış olsalar da bu adlarla ilgili olarak ortaya çıkan düşünce ve bu düşünceden hareketle oluşturulan yeni kavramlar arasında bir yakınlık bulunmaktadır.

Bir dilin sözlük bilimindeki öğelerin çeşitli anlam ilişkilerine girdiği bilinmektedir. Dizinsel ilişkiler onlardan yalnızca bir tanesini temsil etmektedir. Kelime ve anlambilim sisteminin incelenmesi kelimelerin ayrı

ayrı ögeler içinde ve sözlükteki diğer gruplarla olan ilişkilerinin belirlenmesi ile mümkün olabilir (Cəfərov, 1984:7). Kuş ve hayvan isimlerini oluşturan kelimelerin bir kısmında da belirli dizinsel ilişkiler göze çarpmaktadır. Bu alana ait kelimelerin kendilerine has özelliklerinden biri onların yaş ve cins kategorilerine göre ayrıştırılması ve çeşitli isimlerle ifade edilmesidir. Hayvan adlarının yaş ve cinsine göre adlandırılmasına bakıldığında genelde halkın yaşamında önmeli bir yeri olan hayvanların isimlerinin bu dizinsel ilişkide yer aldığı görülmektedir. Hayvanların yaşını bildiren adların tamamının evcil hayvanlara ait olması bütün dillere has olan bir özelliktir.

1. Azerbaycan Türkçesinde Yaş ve Cins Anlayışı

Dil, objektif (nesnel) gerçekliklerin ve ilişkilerin belirli işaretlerle ifade edilmesi olayıdır. Objektif âlemde mevcut olan gerçekliklerden biri de cinsiyettir. Çünkü canlıların adları iki cinsle göre değişmiştir. Bu durum elbette dilde de yansımaları bulmuştur (Cavadov, 1985:183). E. Cavadov, Azerbaycan Türkçesi için cinsin anlambilim ifadesinin karakteristik olduğunu vurgulamış ve hem alınan hem de kendimize ait sözlerin cinsle göre farklı şekilde isimlendirilmesinde önemle rol oynadığına işaret etmiştir (Cavadov, 1985:183-184). Cins kategorisinin leksik yönden ifade edilmesi dilimizde az da olsa daha çok hayvan adlarında kendini göstermektedir. Ancak kelimelerin geneli canlıların cins yönünden farklılığı daha çok sentaktik olarak dile getirilmektedir: *erkək pişik* (kedi), *dişi pişik*.

Hayvanların cinsini gösteren *dişi* kelimesinin etimolojisi ilginçtir. A. Məmmədov'a göre bu söz Sümer mitolojisi ile ilgilidir (Əlizadə, 2011:5). A. Əlizadə, Yeva'nın adının *Ti* (di), *Ti* sözünün de *kaburga* ve *hayat veren* anlamına geldiğini belirtmiştir (Əlizadə, 2011:5). Əlizadə daha sonra erkek ve dişi anlayışı ile ilgili bazı isimlerin oluşum tarihinin oldukça eski, bunların da her halkın yaşam tarzı ve hayatıyla ilgili olduğunu, dildeki en eski kelimeleri oluşturduğunu ileri sürmüştür.

N. K. Dimitriyev, ilk cins anlayışının genel karakterli olduğunu, farklılaşan canlıların doğal işaretine göre iki gruba (erkek, kadın) cinslerine ayrıldığını vurgulamıştır (Əlizadə, 2011:3).

Türkçenin çeşitli kollarında ve Azerbaycan Türkçesinde *-e* ekine Arapça ve Farsça'dan alınan bazı kelimeler istisna olmak kaydıyla cins kategorisinde rastlanmamaktadır. Dilimizdeki cins kategorisi kelime bilgisi ve anlam bilim seviyesinde kendini göstermektedir. Azerbaycan Türkçesinde yaş ve cinsi bildiren sözler canlı varlıkların mensubiyetiyle ilgili olarak hem insan, hem de hayvan isimleriyle ilişkilidir. Yaş ve cinsle ilgili isimler bir hayli ilginç olan anlam bilim yönünden sahip oldukları özelliklere göre diğer kelime gruplarından farklılık göstermektedir. Azerbaycan Türkçesindeki hayvan isimlerinde daha çok yaş farkına göre çeşitli adlandırmalara rastlamaktayız.

Yaş bildiren hayvan ve insan isimlerinden bazıları arasında anlam bilimi yönünden belirli bir ilişki mevcuttur. A. Caferoğlu, "*Filolojide İnsan ve*

Hayvan Soy Birliği” adlı makalesinde insan ve hayvanlara ait olan bazı anlayışların birbirine yakın veya aynı kelimelerle ifade edildiğini belirtmiş ve bu kelimelerin etimolojisini anlam bilim yönünden izah etmiş, ailenin yeni dünyaya gelen ferdi ile henüz doğan hayvanın aynı kelime ile ifade edilmesinin Türklerde tarih boyunca görülen bir gelenek olduğunu *çağayavru*, *kiçik-küçük*, *oğul-oğlak*, *çocuk-çoçka-çoşka* şeklinde vurgulamıştır (Caferoğlu, 1961:15). İlginç olan ise kelimelerden birinin *bala* olmasıdır. Dîvânu Lûgati’t-Türk’te *bala* kelimesi kuş yavrusu olarak kaydedilmiştir. Bu söz yaşadığımız çağda dilimizde hem evlat, çocuk, oğul, hem de küçük ve körpe hayvan anlamında kullanılmaktadır. İlginç olan taraf ise *balala* – fiilinin yalnızca hayvanlar için kullanılmasıdır.

A. Hacıyeva, hayvan isimlerinin mecazî anlamlar yüklenmesi konusundan bahsederken insanların hayvan cinsini belirtme zarureti nadir durumlarda duyduğunu ve bundan dolayı da mecazî anlamın önce cinsiz yani nötr durumdaki isimlerden oluştuğunu kaydetmiştir. Yalnızca özel durumda olan bir cinsi belirtme ihtiyacı duyulmaktadır (Hacıyeva, 2006:89). Çeşitli hayvan ve kuş isimlerinin mecazî karakter kazanmasından bahsederken bunların tarihsel olarak en eski dönemlere kadar vardığıın şahidi oluyoruz. İnsana ait nitelik ve özellikler, insanlara has olan belirli karakterleri tasvir eden hayvansal terimlerin kullanılmasının kökleri de paleolitik devirlere kadar uzanmaktadır. İnsan bu çağlarda kendini doğanın çok yakın bir üyesi olarak düşünmüş ve buna inanmıştır. O devirde insanın hayvan, hayvanın da insan donuna girebileceğine inanılmıştır. Aslında insanların hayvanlarla akraba olduğu tezi saklı olan totemsel efsanelerin oluşması da özellikle bu çağa rastlamaktadır (İnanc, 2007: 59).

Birçok eski halkla birlikte Azerbaycan Türklerini oluşturan bazı boyların ataları kendilerine ongun olarak bazı (antropomorfik ve zoomorfik) hayvanları seçtiğini, onlarla aynı kökten geldiğine veya kök olarak onlara yakın olduğuna inanmıştır (Seyidov, 1983:23). Birçok halk kuşlar, bitkiler, tabiat olayları, gök cisimleri ve bunların meydana gelmesiyle kendi kökleri arasında belirli bir bağın varlığına inanmış, tarihî gelişmelerini onlarla ilişkilendirmiştir. Bu mecazileşmede rastlanan hayvan isimlerinin de belirli kısımları yaş ve onların cinsiyle ilgili olanlardır.

Bazı atasözlerimizde cins farkını bildiren kelimeler birbiriyle mecazî anlamlar oluşturmaktadır. Dilimizde yaş bildiren kelimelerin sayısı ve mecazî anlamlar yüklenmesi cins farkını bildiren sözlere göre daha fazladır. Anlamında cins ve yaşla ilgili belirtileri olan bu terimler, atasözlerinde tamamen mecazî bir ilişkiye girerek deyimler ve atasözlerinin anlamının temeli olarak kendini göstermiştir. Sözlü halk edebiyatı örneklerinin geneli tezat temelinde oluşturulmuştur. Sebebi de tezatın insan karakterinin kendine has yönlerini, çeşitli sosyal ve doğal olaylarını bütün zıtlıkları ile yansıtmasıdır. Hayvanlarla ilgili deyimlerde de bu durum göze çarpmaktadır. Gösterilen mecazî yaklaşım aynı hayvanın çeşitli tür ve cinsleri arasında, diğer taraftan da başka kavramların yani hayvanların karşılaşması ile oluşmuştur. Dilimizde daha çok *it-pişik*, *at-it*, *at-eşşak*,

qoyun-qurd vb. hayvan isimleri mecazî çağrışımlarla birbiriyle ilişkilendirilmektedir. Örnek verirsek, “*atına eşşək demişəm, ya dəvənə köşək dedim?!*” (Bəydili, 2004:42), “*qurddan qorxan qoyun saxlamaz*” (Bəydili, 2004: 174) vb.

Azerbaycan Türkçesinin kelime-anlambilim sisteminde hayvan adlarının iki önemli kategorisi göze çarpmaktadır: 1. Ayrı hayvan türlerini bildirenler: *at, eşşək, qatır, dəvə, camış* (manda), *qoyun* vb. 2. Ayrı hayvan türlerinin yaş ve cins olarak farklarını belirtenler: *nər* (erkek deve), *maya* (dişi deve), *köşək* (deve yavrusu) vb. Manda, tavuk, koyun, keçi, domuz gibi hayvanların dışısının adı da genel tür adı olarak kullanılmaktadır (Cəfərov, 1984:38).

2. Atlarla İlgili Adlandırmalar

Azerbaycan Türkçesindeki at isimleri şu şekildedir: *qulun* – küçük at yavrusu; *qulan* – biraz büyümüş at yavrusu; *daylaq* – 6 ay ve iki yaşları arasında olan erkek at yavrusu; *dayça* – 1 yaşında erkek at yavrusu; *day-2* yaşında erkek at yavrusu; *ürgə* – genç erkek at; *ayğır* – damızlık erişkin at; *madyan* – erişkin dişi at (Cəfərov, 1984:39). Bu tematik gruba ait olan isimlerde hem yaş, hem de cinsiyet farkına göre çeşitli anlamlar göze çarpmaktadır.

At adlarının cinsi ve yaşına göre diğerlerinden farklı özelliklerine göre isimlendirilmesi, atın tarih boyunca Türk halklarının hayatında tuttuğu yer ve hayatlarının ayrılmaz bir parçası olmasıyla ilgilidir. Bu durumu eski eserlerde de görmekteyiz. Dede Korkut Destanlarında geçen at isimleri konusunda araştırma yapan ve bunları dil bilimi yönünden inceleyen E. Tanrıverdiyev, at sözünün sıkça geçtiğini ve çoğunlukla bunların destan kahramanlarının adlarında bir lakap gibi karşımıza çıktığını, atın Oğuz yigitlerinin arkadaşı, kardeşi olduğunu vurgulamıştır. Araştırmacı *at, ayqır, qulun, day, yund* gibi at isimlerinin destanlarda kullanıldığını, *madyan, daylaq, dayça,ürgə* gibi kelimelerin ise geçmediğini göstermiştir (Tanrıverdiyev, 2012:18).

Türklerin ata verdiği özel önem Orhon yazıtlarında karşımıza çıkmaktadır. Hayvan, özellikle de at isimleri yazıtlarda sıkça geçmiştir. Türkler bindikleri atı defalarca denemiş, onların rengine, karakterine, koşmasına, duruşuna ve yaşına göre özel adlar vermiştir. Türklerde görülen bu gelenek Orhon yazıtlarında *ala, ak, azman, sariğ, turuk, az, kutluğ, boz, torık, öksüz, alka, cülü, adğır* gibi at isimleri şeklinde sıkça dile getirilmiş, çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde de kendi izini devam ettirmiştir (Bağırov, 2012:231-234). Bu durum Dede Korkut destanlarında da devam etmiştir.

Dîvânu Lûgati't-Türk'te at isimleri onların yaş ve cins farkına, görünüşüne göre çeşitli kelimelerle ifade edilmiştir. *Kulun* (Kaşğari-I, 2006:401), *bulak at* kısa boylu at (Kaşğari-I, 2006:381), *tösen* henüz binilmemiş tay (Kaşğari-I, 2006:400), *köçük* “at”, *adhğır* “aygır” (Kaşğari-I, 2006:159), *çilgü* al at (Kaşğari-I, 2006:424), *ketki* beli dar, sağrıları geniş at

(Kaşğari-I, 2006:428), *yund* (Kaşğari-I, 2006: 16) vb. sözler atla ilgili olan bir düşünceyi ifade etmektedir.

At, Türk milletinin hayatında önemli rol oynadığı için onun yaş ve cins farkları ile birlikte dış görünüşü, rengi de çeşitli adlar almasına sebep olmuştur. *Alapaça*, (sekil at) ayakları alacalı ata isim olarak verilmiştir. Sarımsı renkte olana *kürən*, kırmızımsı gri renklilere *səmənd* adı takılmıştır. Kırmızı renkli at güneş, ak renkli at uğurlu olarak kabul edilmiştir (Bünyadov-I, 2007:272).

Türkçenin ağızlarında rastlanan farklar ise çok ilginçtir. *Urye, urya* – üç yaşında erkek at (Axundov, 2007:520), *şiləxor, dayça* – iki yaşında at (Axundov, 2007:476 [Culfa], *kurik* – at yavrusu (Axundov, 2007:264) [Kəlbəcər], *daylağ* – bir yaşında at yavrusu (Axundov, 2007:120 [Tovuz]), *quray* – tay (Axundov, 2007:188 [Tabarasan]), *qurayça* – tay (Axundov, 2007: 316 [Dərbənd]), *qulix'* – kulun (Axundov, 2007:314 [Şəki]), *minəy* – üç yaşında at (Axundov, 2007:358 [Qazax]), *peşəkər* – yük atı (Axundov, 2007:396 [Başkeçid]), *əblağ* – alaca at (Axundov, 2007:154 [Lənkəran]), *bədəv* (bədəy) – koşucu at, süratli at (Axundov, 2007:48 [Şahbuz]), *day* – tay, bir yaşında at yavrusu (Axundov, 2007:120 [Şəki]), *day* – tay üç yaşında at yavrusu (Axundov, 2007:120 [Ağdam]), *yaşar* – bir yaşında olan at (Axundov, 2007:543 [Qazax]), *cilxor* – bir yaşında at (Axundov, 2007:79 [Basarkeçər]) vb.

Atla ilgili birkaç deyim: *At almamış mışını çalır* (TT. Minareyi çalmadan kılıfını hazırlıyor.), *at ilxısı, köpək sürüsü* (1. Çok gelen davetsiz konuk. 2. Çoluk çocuğu, üyeleri çok olan aile), *at kimi yatmaq* (ayakta uyumak), *at oynayı* (sürekli olarak gidilip elinen yer) (Altaylı, 2005: 66) vb.

3. Koyun ve Keçilerle İlgili Adlar

Halk arasında küçükbaş hayvanların yaşlarına göre aldıkları adlar vardır. Yeni doğanlara *əmlik*, altı aylık olana kadar *quzu*, iki yaşını bitirmemiş olanlara *toğlu*, üç yaşını bitirmemiş olanlara *şişək* (dişilere), *erkək* (erkəyi), üç yaşından büyük olanlara *qoç*, dişilere ise *anac qoyun* denmektedir. Keçinin yeni doğan yavrusuna *oğlaq*, bir yaşına kadar olanlara *çəpiş*, iki yaşını bitirmemiş olanlara *dıbir*, üç yaşını bitirmeyenlere *köər* (dişisi), *təkə* (erkek), üç yaşından büyük olanlara *keçi* (dişi), *erkəc* (erkek) denmektedir. Koyunlar ise renklerine göre *ağ, qara, qumral, boz* adlandırılmıştır. Kulakları kısa olan koyuna *kərə*, kulakları orta büyüklükte olanlara *kürə*, boynuzlu olanlara *kəlin* denmektedir (Bünyadov-I, 2007:237).

Sunduğumuz bu küçük tematik gruba ait sözler Dîvânu Lûgati't-Türk'te belirli fonetik ve leksikolojik farklarla geçmektedir. Örnek: *konçqar* – koç (Kaşğari-III, 2006:370), *sağlık* – dişi koyun (Kaşğari-III, 2006:458), *toklı* (Kaşğari-III, 2006:429), *oğlak* (Kaşğari-III, 2006:179) vb. Ahmet Caferoğlu *oğlak, oğlan, oğul* kelimelerinin aynı kökten oluştuğunu vurgulamıştır (Caferoğlu, 1961:6-8).

Ağızlarda kullanılan koyun ve keçi isimleri hem yaş, hem cins, hem de özelliklerine göre adlandırılmıştır. Örnek: *ögül* – koç (Axundov, 2007:386)

[Ordubad]), *davar* – koyun (Axundov, 2007:120 Təbriz]), *qozman* – yedi yaşında koyun [Füzuli], *maşdaq* – kuzu (Axundov, 2007:346 [Qax]), *gaday* – henüz doğmuş keçi yavrusu (Axundov, 2007:174 [Dərbənd]), *nüər* – iki yaşında keçi (Axundov, 2007:377 [Borçalı]), *motur*, *mücür* – erkek keçi (Axundov, 2007:364 [Qax]), *arğalı* – yaban koçu (Axundov, 2007:24 [Culfa]), *avşar* – sütü bol koyun (Axundov, 2007:79 [Füzuli]), *aşqal* – zayıf, damızlık için yararlı olmayan koyun (Axundov, 2007:27 [Şəmkir]), *aldəmən* – annesi ölmüş kuzu (Axundov, 2007:157 [Salyan]), *gabaç* – boynuzsuz keçi (Axundov, 2007:174 [Dərbənd]), *dıqı* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:130 [Borçalı]), *dıqış* – bir yaşında keçi (Axundov, 2007:130 [Gədəbəy]), *kivar* – bir yaşında keçi (Axundov, 2007:257 [Qax]), *qaradış* – üç yaşından büyük olan erkek koyun (Axundov, 2007:279 [Kəlbəcər]), *korik* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:259 [Kəlbəcər]), *şahı* – iki yaşında manda yavrusu (Axundov, 2007:454 [Mingəçevir]), *sibir (sübir)* – üç yaşında erkek keçi (Axundov, 2007:435 [Ordubad]), *sıvır* – iki yaşından büyük erkek keçi (Axundov, 2007:435 [Basarkeçər]), *vəcə* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:432 [İsmayılı]), *toğlu* – toklu, altı aylık kuzu (Axundov, 2007:500 [Şəki]), *mələməz* – 6,7 yaşında erkek koyun (Axundov, 2007:350 [Qax]), *micir* – keçi yavrusu (Axundov, 2007:357 [Qax]), *dizman* – altı yaşında keçi (Axundov, 2007:138 [Ordubad]), *əzman* – 5 yaşında koyun (Axundov, 2007:168 [Hocavənd]), *çərə* – koyunun son yavrusu (Axundov, 2007:96 [Qax]), *carov* – kuyuksuz koyun (Axundov, 2007:76 [Dərbənd]), *öğü* – yaban koyunlarına nöbet tutan koç (Axundov, 2007:386 [Ordubad]), *köər* – iki veya üç yaşında keçi yavrusu (Axundov, 2007:260 [Gədəbəy]) vb.

Atasözleri ve deyimlerde de bu tematik gruba ait isimler birbiriyle hem yaş, hem de cins farkına göre zıtlık oluşturabilmektedir. Örnek: “*ağ qoyunun qara quzusu da olar*” (Bəydili, 2004: 22), “*qoyunun mələdiyın quzu mələməz*” (Bəydili, 2004:172) vb. “Koyun” kelimesi dilimizde karakter olarak son derece halim selim, sakin, sessiz kimseler için kullanılmaktadır. Özellikle bu ad sözlü kültürde bilgisizlik, ahmaklık, cahillik anlamlarını içermektedir. Bundan hareketle “*koyun sürüsü*” ifadesi dilimizde anlam olarak ilginç bir özellik kazanmıştır.

Bu grupta olan *keçi* adı Azərbaycan Türkçesinde mecazî anlam kazanarak bir kimsenin ters, inat aynı zamanda yaramaz, afacan, ele avuca sığmayan kız çocuklarını olumlu biçimde karakterize etmek için kullanılmaktadır. Kuzu ise son derece sakin, yumuşak karakterli kimseleri sembolize etmektedir. *Quzu balası* (“Kuzu yavrusu”) ifadesi (Məhərrəmli-İsmayılov, 2015:199) buna örnektir.

4. Sığır ve Manda İle İlgili Adlar Bu hayvanlar yaşları ve cinslerine göre halk arasında çeşitli adlarla anılmaktadır. Bunların karakteristik özelliklerine göre verilen isimler dil bilimi yönünden de ilginçtir. *Buzov*-sütten kesilmemiş sığır yavrusu; *dana* – 1-2 yaşında sığır yavrusu; *cöngə* – erkek sığır, tosun; *düyə* – henüz kösnememiş 1-2 yaşında sığır; *buğa* – *kələdamızlık* erkek sığır; *öküz* – iğdiş edilmiş erkek sığır (Cəfərov, 1968: 41).

Manda isimlerine gelince; *balaq* – manda yavrusu, malak; *danaca* – 1-2 yaşında manda yavrusu; *kəlçə* – erkek manda; *düyəçə* – kösnümemiş 1-2 yaşında dişi manda; *kəl* – damızlık erkek manda; *camış* – kömüş, dişi manda (Cəfərov, 1968:41).

Divānu Lûgati't-Türk'te *inqək* (Kaşğari-I, 2006:172), *ud* – sığır (Kaşğari-I, 2006:355), *tadun* – bir yaşına kadar olan buzağı (Kaşğari-III, 2006:168), *buzağı* – (Kaşğari-I, 2006:438), *buka* – boğa (Kaşğari-III, 2006:214), *suw sığırı* – manda (Kaşğari-I, 2006:369) vb. isimler sığır türü hayvanların yaş ve cins farklarını belirtmektedir.

Ağızlarımızdaki sığır isimlerinde de belirli leksik ve fonetik farklılıklar vardır. Örnek: *buğasax* – boğa (Axundov, 2007:65 [Qax]), *bılbıla* – küçük buzağı (Axundov, 2007:54 [Qazax]), *bılıx* – henüz doğmuş buzağı (Axundov, 2007:54 [Ağdam]), *sığırbuğa* – iki yaşında erkek sığır (Axundov, 2007:432 [Qazax]), *buğarsax* – boğa (Axundov, 2007:65 [Gədəbəy]), *qanğur* – iri öküz (Axundov, 2007:277 [Qax]), *mırqız* – genç öküz (Axundov, 2007:355 [Şamaxı]), *sığır* – inek (Axundov, 2007:432 [Göyçay, Qax]), *xunacin* – düve (Axundov, 2007:230 [Dərbənd]), *tüməl* – kısa boynuzlu inek (Axundov, 2007:512 [Kürdəmir]), *kələ* – boğa (Axundov, 2007: 246 [Ağcabədi, Qazax]), *tüncü* – genç sığır (Axundov, 2007: 511 [Şuşa]), *noşa* – manda yavrusu (Axundov, 2007:376 [Gədəbəy]), *məqiy* – manda yavrusu (Axundov, 2007:350 [Qax]), *əvərə* – bir yaşındaki manda (Axundov, 2007:167 [Culfa]), *gedax* – erkek manda yavrusu (Axundov, 2007:175 [Kəlbəcər]), *tavar* – genç manda (Axundov, 2007:483 [Quba]), *bicəx* – dörd yaşındaki manda (Axundov, 2007:55 [Qax]), *badax* – manda yavrusu (Axundov, 2007:33 [Quba, Xaçmaz]), *balağ* (Axundov, 2007:37 [Ağdam]), *qanda* – yaşlı manda (Axundov, 2007:277 [Quba, Dərbənd]), *sığırboğan* – üç yaşındaki manda (Axundov, 2007:432 [Borçalı]), *dorba* – iki yaşında manda yavrusu (Axundov, 2007:141 [Ordubad]), *göybuynuz* – üç yaşında dişi manda (Axundov, 2007:187 [Tovuz]), *kalça* – bir yaşına kadar olan erkek manda yavrusu (Axundov, 2007:241 [Qazax]), *potuğ* (pota) – bir yaşında manda yavrusu (Axundov, 2007: 408 [Lənkəran]) vb.

Yaşı ve cinsi bildiren sığır isimleri hem yaş (*ev buzovundan kələ (öküz) olmaz, öküzü qaldırır altında buzov axtarmaq*) (Cəfərov, 2015:217), hem de cins farklılığına göre (*inək göz eləməsə buğa atılmaz*) (Cəfərov, 1968:41) anlambilim yönünden mecazi bir ilişki oluşturmaktadır.

Bu gruba ait olan *öküz*, *inək*, *camış* (*kömüş*, *manda*) gibi isimler de mecazi karakter almıştır. *Öküz* kelimesi dilimizde kullanılan ilginç sözlerden birisidir. Azərbaycan Türklerinin bilincinde *öküz* kelimesinin mecazi karakter kazanması bilişsel (cognitif) olarak iki yönde kendini göstermektedir. Birincisi zorbalığı, biçimsizliği, diğeri ise ahmaklığı ve kabalığı sembolize etmektedir. Bu anlayış da “öküz” kelimesi ile ilgili olarak türetilen deyimlerin anlamında kendini göstermektedir. *Öküz boyda* (öküz kadar), *öküz kimi baxmaq*, *öküz boyunduruğa baxan kimi baxmaq* (Öküz trene bakar gibi bakmaq), *öküz kimi böğürmək*, *öküzün böyüyü pəyədədir* (Altaylı, 2005:430) deyimleri bu anlayışlara örnek oluşturmaktadır.

Öküzün bir zamanlar özellikle de bazı Asya halklarında totem özelliği kazandığı bilinmektedir. Öküz (boğa, inek, buzağı) totemi antik dönemlerde Asya kıtasında yayılan bir inançtı. Kur'an-ı Kerim'in Bakara suresinde Yahudilerin ineğe tapınması ve Musa Peygamberin onları bu sapkınlıktan kurtararak tek olan Allah'a inanmaları için çaba göstermesi bu düşüncemiz için önemli bir gösterge niteliğindedir (İnanc, 2007: 60). Başkurt Türkleri amorf mitolojik varlıklar anlamında cin, iblis vb. adların içinde buğay/boğay kelimesinin varlığı dikkati çekmektedir. Önceleri olumlu bir tip olarak oluşturulan bu hayvansal terim İslam dininin kabul edilmesinden sonra kendi anlamını değiştirerek olumsuz tipleri ifade etmeğe başlamıştır (İnanc, 2007:61). Oğuz kelimesinin "öküz" den türemesi savı da Türkoloji alanında yapılan çalışmalarda dile getirilmiş bir düşüncedir. Oğuz boylarının kendi cetlerini aslında yarı zoomorfik Oğuz'la ilişkilendirdikleri, Oğuz'un annesinin Ay Kağan adlı ilahe, babasının ise öküz olduğunu vurguladıkları bilinmektedir (Seyidov, 1983: 27).

Bu gruba ait olan hayvan isimlerinin belirli bir kısmı insanın fiziki yapısı ile ilişkili olup hitap edilen insanın şişman olduğuna vurgu yapmaktadır. *İnək, camış (kömüş, manda)* vb. terimler de mecazî anlamda bir kimsenin oldukça şişman, dış görünüşünün ise anormal biçimde olduğunu bildirmek gayesiyle kullanılmaktadır

5. Deve İle İlgili Adlar

Dünyada deve besleyen birçok ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da iki tür deve beslenmektedir. Birisi iki hörgüçlü deve (Asya devesi) (*camel Bactrian-camelus Bactrianus*) (Önkal-Bozkurt, 1994:223), diğeri de tek hörgüçlü devedir (*camelus dromedarius*) (Altaylı-I, 2018:866). İki hörgüçlü devenin erkeğine *buğur*, dişisine *haça maya* denmektedir. Tek hörgüçlünün *lök* adlananı cins, *nər* ise melez olanıdır. Ner türünün dişisi *bütöv maya, balkı* türünün dişisi *mayagöyün* veya *carcar maya*, lök cinsinin dişisi *arvana* olarak adlandırılmıştır (Büyüadov-I, 2007:278). Bu grupta yaş farkına göre her deveye bir anlam yüklenmiştir. *Nər, maya, dəvə* ile *köşək* denen deve yavrusu arasında cins farklılığı göz önünde bulundurularak böylesi bir anlamlandırma *nər* ve *maya* isimleri arasında bulunmaktadır.

Orhon yazıtlarında *təbə, titir, buğra* (erkek deve), *ingən* (dişi deve) (Bağırov, 2012:234) ve Dîvânu Lûgati't-Türk'te geçen deve adları ile günümüzde kullandığımız isimler arasında kelime ve ses bilimi yönünden belirli farklar bulunmaktadır. Örnek: *botuk* – köşək (Kaşğari-III, 2006:207), *titir* – dişi deve (Kaşğari-III, 2006:263), *torum* – köşək (Kaşğari-I, 2006:395), *boğra* – erkek deve (Kaşğari-I, 2006:417) vb.

Ağızlarımızda deve ile ilgili olan yaş ve cins farklarını bildiren sözlere de rastlanmaktadır. Örnek: *biğır* – üç yaşındaki erkek deve (Axundov, 2007: 53 [Füzuli, Salyan]), *ləxcə* – bir yaşındaki erkek deve (Axundov, 2007:327 [Füzuli]), *nağ* – dişi deve (Axundov, 2007:367 [Tovuz]), *pəsərək* – tek hörgüçlü deve (Axundov, 2007: 401 [Şamaxı]), *arvana* – boz renkli dişi deve (Axundov, 2007:26 [Füzuli]), *yurdaqayıdan* – deve (Axundov, 2007:552

[Füzuli]), *haçamaya* – dişi deve (Axundov, 2007:192 [İmişli]), *daylağ* – deve yavrusu (Axundov, 2007:20 [Şamaxı, Füzuli]). Bu gruba ait olan isimler arasında hem yaş farkı (*atına eşşək demişəm, ya dävənə köşək?!*), hem de cins farkına (*maya doğar, nər doğmaz*) göre anlam yönünden bir ilişkinin varlığı göze çarpmaktadır.

Deve de Azerbaycan Türkçesinde son derece ters, sakar, inat, kinci, uyarıcı, tavırları yaşına başına uymayanlar, ahmak, cahil, kibirli, açgözlü, rüşvetçi, kaba, kayıtsız, hiddetli kimseler ve özellikle de kadınların görünüşü olarak oldukça kaba sabalığını ve şişmanlığını bildiren bir anlam ifade etmektedir.

Dävə durdu dam yıxdı (sakar, dikkatsiz kimseler için kullanılır), *dävə kimi daliya işəmək* (yaşı ilerledikçe çocukça düşünceler ve tavırlar sergilemek), *dävə kini saxlamaq, dävə kinli* (kinci), *dävə nalbəndə baxan kimi baxmaq* (ahmaklara has olan tavırla bakmak, korku, nefret ve endişeyle bakmak), *dävə navala udan kimi* (koca koca lokmalarla yemek yiyenler için kullanılır), *dävə oynayanda qar yağar* (yaşına ve mevkisine uygun davranmayanlar için söylenir), *dävə qulağında yatmaq* (dünyadan haberi olmamak, kayıtsız olmak), *dävədən yıxılıb hət-hötünü yerə qoymamaq* (kötü duruma düşse de kibrinden vazgeçmemek vakarını bozmamak, kendine toz kondurmamak), *dävəni aşıqlı udmaq* (açgöz, rüşvetçi), *dävəni çömçə ilə suvarmaq* (birine ihtiyacı olan şeyden çok az vermek), *dävəni dənği (palanı, yükü) ilə diri-diri yemək (udmaq)* (çok büyük bir şeyi kimselere hissettirmeden kendine mal etmek), *dävənin boynu kimi* (eğri, doğru olmayan şey), *dävənin qanadı olsa uçurmamış dam qoymaz* (beceriksiz, sakar kimseler için kullanılır), *dävəsi ölmüş Ərəb* (başına türlü belalar gelse de pek kayıtsız olan kimseler için söylenir) (Altaylı, 2005:177-178) şeklindeki deyimler bu düşüncemize örnek oluşturmaktadır.

Araplar ise “deve” sözünü “güzel kadın” anlamında kullanmaktadır.

6. Eşekle İlgili Adlar

Eşek adları da yaşları ve cinslerine göre farklı isimlerle dile getiriliyor. *Qoduq* – küçük eşek yavrusu; *sıpa* – iri eşek yavrusu; *erkək eşşək* – yaşlı erkek eşek; *qancıq eşşək* – dişi eşek (Cəfərov, 1984:40). Ağızlarda az da olsa bu gruba ilgili olarak birkaç tane söz vardır. Örnek: *xınta* – küçük eşek yavrusu (Axundov, 2007:222 [Ağdam, Füzuli]); *maça* – katır (Axundov, 2007:341 [Salyan]); *loğaçax* – eşek (Axundov, 2007:336 [Tabasaran]); *zırı* – erkek eşek (Axundov, 2007:544 [Başkeçid, Qazax]) vb.

Bu gruptaki sözler deyimlerde ve atasözlerinde genelde yaş farkına göre mecazî anlamlarda kullanılmaktadır. Örnek: “*Erkək eşşək, yanı qodulu?!*” (Bəydili, 2004:101), “*Atdan at olar, eşşəkdən qoduq*” “*Qoduq böyüyər, eşşək olar*” (Bəydili, 2004:167). Eşek kelimesi mecazî olarak iki duygululuk (ambivalanlık) terimlerini ifade etmektedir. Bu kelime insanın hem kaba, anlayışsız, dar düşünceli hem de olumlu olarak dayanıklılığını, çalışkanlığını tasvir etmektedir. Eşek terimi dilimizde mecazî olarak kaba, anlayışsız, inat, dar düşünceli, cahil, bilgisiz, kültürsüz vb. anlamları

kapsamış olsa da “çok çalışmak” anlamında tam olarak mecazî karakter kazanmamıştır, ancak “gibi” edatıyla birlikte bir benzetme oluşturmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde “eşşək” anlayışsızlığın, kabalığın sembolü olarak kullanılmaktadır. *Eşşək nə bilir zəfəran (plov) nədir, eşşək nə bilir cüməaxşamı (döşək) nədir, eşşək nə bilir xoşaf nədir* (anlayışı kıt, ahmak, iyiyle kötüyü birbirinde ayıramayan kimseler için kullanılır), *eşşəklik eləmək* (kaba davranmak), *eşşəyi palan tutan kimi tutur* (bir şeyin sahibine yakışmadığını bildiren kinayeli ifade), *eşşək kimi* (inatçı), *eşşəyimin qurd dayısıdı* (birine karşı yaltakça davranışlar sergileyenleri tenkit için söylenir), *eşşəyim ölüb başı qızıldı* (öldükten sonra değersiz birine gereğinden fazla değer verilirse kullanılır) (Altaylı, 2005:207-208) şeklindeki deyimler de bu düşüncemize örnek oluşturmaktadır.

7. Domuzla İlgili Adlar

Azerbaycan Türkçesinde domuz isimleri minimum seviyede yer almıştır. Bu gruba şu isimler girmiştir: *qaban* – yaşlı erkek domuz; *donuz* – yaşlı dişi domuz; *çoşqa* – domuz yavrusu, çoşka (Cəfərov, 1984:43). Ahmet Caferoğlu genelde Türkçede kullanılan *çocuk* ve *çoşka* kelimelerinin aynı kökten geldiğini ileri sürmekle birlikte diğer Türk boylarının *ufak* ve *çocuk* kelimelerinin insanın yavrusu anlamında kullanıldığını, *çocuk* kelimesinin İstanbul ağzına ait olduğunu ve daha sonra Kırım Türkçesine geçtiğini kaydediyor (Caferoğlu, 1961: 13-15).

Ağızlarda kullanılan domuz isimlerinin yaş ve cinslerini bildiren kelimeler şunlardır: *məkərçin* – dişi yaban domuzu (Axundov, 2007: 351 [Ağdaş]), *sipa* – domuz yavrusu (Axundov, 2007:433 [Quba, Zəngilan]), *xocu* – domuz yavrusu (Axundov, 2007: 227 [Qax]), *xırça* – domuz yavrusu (Axundov, 2007: 223 [Xanlar]), *pota* – domuz yavrusu (Axundov, 2007: 437 [Ağdaş, Zərdab]), *qoci* – küçük domuz yavrusu (Axundov, 2007: 306 [Zaqatala]).

İnsanların dış görünüşünün estetik olarak değerlendirilmesi, temiz olmaması da toplumların dikkatinden kaçmamıştır. Dünyanın birçok halkının dilinde temizliğe önem vermeyen, düzensiz, vurdumduymaz, şişman, cimri kimseler için “domuz” terimi ile deyimler oluşturulmuştur.

Donuz kimi (şişman; vurdumduymaz, kayıtsız), *donuzdan bir tük də çəksən qənimətdir* (cimri kimselerden ne alırsan kârdır) (Altaylı, 2005:193) deyimleri bu düşüncelere örnek oluşturmaktadır. Bu deyimlerde domuzun belirli özellikleri ile insanın bazı karakteristik hususiyetlerinin uygun olduğu vurgulanmıştır.

8. Köpekle İlgili Adlar

Köpek isimleri de cinslerine ve yaşlarına göre farklılık göstermektedir. *Köpək* (*canis familiaris*)- *köpəkgillerden* (*canidae*) (Altaylı, 2018:1859), boy ve biçim bakımından pek çok cinsleri olan bir memelidir. Budizm inancına göre günah işleyen insanlar üçüncü defa dünyaya geldiklerinde köpek olarak doğacaklardır. Köpek eski Hint mitolojisinde ölümler ülkesinin muhafızı olmakla birlikte talihsizliğin de sembolüdür (Çatalbaş, 2011:54). Tü-

rklerde köpeğe pek itibar edilmemiştir. Oğuz'un İt Barak'la olan mücadelesi bilinmektedir (Ögel-I, 2010:189-190). Eski Türklerin inancına göre kerkes kuşu yaşlanınca iki yumurta yapmış ve kuluçkaya yatmış. Yumurtanın birisinden barak, diğerinden de kuş yavrusu çıkmış. Barak çok tüylü, en uzun koşan ve en iyi av avlayan köpek imiş. Kerkesin bu yavruları onun son yavruları olmuş (Kaşğari-I, 1992: 377-378).

Köpek çok iyi koku alan, memeli hayvan, *qancıq* – yaşlı dişi köpek, *küçük* – enik, küçük köpek yavrusu, *qancıq* – yaşlı dişi köpek, *enik* – büyük köpek yavrusu (Cəfərov, 1984: 43). Dîvânu Lûgati't-Türk'te kaplan, aslan, kurt ve köpek yavrusu *ənük* olarak kaydedilmiştir (Kaşğari-I, 2006:140). Azerbaycan ağızlarında da bu konuda belirli farklılıklar göze çarpmaktadır. Örnek: *zağlı* – köpek (Axundov, 2007:554 [Qax]), *kancık* – dişi köpek (Axundov, 2007:257 [Dərbənd]).

Ahmet Caferoğlu insan ve hayvan isimleri arasında biçim bilgisi ve anlam bilim yönünden ilginç benzeşlere dikkat çekmiştir. *Kiçi-küçük-küçük* kelimelerini de bu düşüncesine örnek olarak sunmuştur. Bu isimlerden *küçük* sözünün Dîvânu Lûgati't-Türk'te köpek yavrusu anlamında değil "*ufak, küçük*" anlamında kullanıldığını, Azerbaycan Türkçesinde köpek yavrusu anlamına gelen *küçük* kelimesinin sonraki çağlarda oluştuğunu ileri sürmüştür. Böylelikle *küçük* ve *kiçik* kelimelerinin aslında *kiçi, kücü* olduğu, *bala-k* (*balaq*) ve *oğulak* (*oğlaq*) kelimelerinde de kullanılmış ve "-k" küçültme eki ile yapılmıştır. "*Hayvan yavrusu*", "*köpek yavrusu*" anlamında kullanılan *ənük* kelimesi diğer taraftan hem anlam bilim, hem de biçimbilim yönünden bu kelime ile ilişkilidir (Caferoğlu, 1961:9-12).

Bu kelime grubu içinde mecazî karakter kazananlar *it, köpek, kancık* gibi kelimelerdir. Dilimizde insanın huysuz, geveze, küfürbaz, kötü vb. gibi olumsuz özelliklerini karakterize etmek gayesiyle *it* ve *köpek* kelimeleri kullanılmaktadır. *Köpək kimi* ifadesi genelde "kuyruk sallayan, yaltak" insanlar için kullanılmaktadır.

Azerbaycan Türkçesinde bu kelimelerle oluşturulan deyimler de önemli bir yere sahiptir. *Köpek sürüsü kimi* (haddinden fazla kalabalık bir grup), *itin ağzına sümük atmaq* (birine bir şeyi görmemesi, duymaması için bir şey veya rüşvet vermek) (Altaylı, 2005:338), *it ağzına düşmək* (kötü kimselerin diline düşmek), *it ağzına gəldik* (beklenmedik anda oluşan şey için genelde kadınlar kullanır), *it apararı olsun* (başımın sadakası olsun), *it aşığı* (çok zayıf kimse), *it ayağı yemiş kimi gəzmək* (çok dolaşmış yorulmak), *it azarına tutulmaq* (kuduz olmak, kötü hastalığa yakalanmak), *it bağırsağına dönmək* (karmakarışık olmak, yapılması gecikmek), *it baxandan baxa bilməz* (buraya girme yetkisi yoktur), *it balasın yeyən kimi yemək* (aldığını inkâr etmek), *it başı bəzəmək* (dalga geçmek, komiklik yapmak), *it də getdi, ip də getdi* (elimizden uçup gitti, her şey kayboldu), *it dəftərində də adı olmamaq* (en ufak bir nüfuzu bile olmamak, saygı gösterilmemek), *it əlindən qarçı yemək olmur* (neye elini atsan yüz kişi hücum ediyor), *it əsnəyib üstümüzə* (işler ters gidiyor), *it günündə (kökündə)* (çok kötü durumda), *it günündə kəlləpəzlik etmək* (yoksulluk içinde yaşamak), *it xılı (xızını) kimi (qədər)* (it sürüsü gibi,

çok, kalabalık), *it kimi bir-birini didmək* (durmadan kavga etmek), *it kimi yalan danışmaq* (hep yalan konuşmak), *itdən alıb itə vermək* (kepaze etmek), *itdən düşmüşə dönmək* (hakarete uğrayıp mahcup duruma düşmek) (Altaylı, 2005:315-317), bunlardan başka yığınla deyimler oluşturulmuştur, ancak makalemizin daha fazla uzamaması için onları buraya almayı uygun bulmadık.

Ahmet Caferoğlu, İslam dininin köpeği murdar bir hayvan olarak kabul etmesine rağmen Türk halklarında bu hayvanla ilgili düşüncenin pek değişmediğini, on iki hayvanlı Türk takviminde ve Türk efsanelerinde yer almasının buna örnek olduğunu vurgulayarak, *it, barak*, nadiren de *it barak* şeklinde geçtiğini kaydetmiştir (Caferoğlu, 1961:11). Bu ad yalnızca Azerbaycan Türkçesinde değil bazı Türk halklarında da özel isimlerle ilgili kelimelerin türetilmesinde de kullanılmaktadır.

9. Kedilerle İlgili Adlar

Kedi isimleri çift dizeli olarak kabul edilmiştir. Bunlar arasında cins anlayışı erkek ve dişi adları, yaş anlayışına göre *mavrı* (kedi yavrusu), *kite* (Lerik ağzında) adları ile dile getiriliyor. Divanü Lûgat-it Türk'te *çetik* (Kaşğari-III, 2006:388), *küvük muş* (Kaşğari-III, 2006:163) kelimeleri ile dile getirilmiştir. Kaşğari, Çiğil ağzında *muş* (kedi) adının *çetük* şeklinde ifade edildiğini kaydetmiştir (Kaşğari-III, 2006:134).

10. Tavuklarla İlgili Adlar

Evcil hayvanların basilar dişilerinin adıyla anılmıştır. Bu gruba *cücə* (civciv), *fərə* (ferik – dişi tavuk), *xoruz* horoz (erkek tavuk), *beçə* piliç (genç erkek tavuk), *didavan* civciv (yumurtadan ilk çıkan civciv) (Axundov, 2007:133 [Qafan]) vb. girmektedir. Bu adlardan oluşan ifadelerde de anlambilim yönünden zıtlık göze çarpmaktadır. Örnek: “*Dünənkı cücə bugünkü xoruza ağıl öyrədir*”, “*evdə xoruz, çöldə (bayırda) fərə*” (Dünkü civciv bugünkü horozu akıl veriyor) (Evde horoz, dışarıda ferik) (Cəfərov, 2015:103). Bu isimler içinde horoz kibirlilik, kötü bir davranışta bulunma, kavgacı vb. gibi karakteristik özellikleri tasvir için kullanılmıştır. *Xoruz kimi* benzetme ise bir kimsenin yanağının kırmızı, sıhhatli diğer taraftan kavgacı birisi olduğunu da karakterize etmektedir. Bu anlam deyimlerimizde de kendine yer edinmiştir. *Xoruz göz* (muhteris; güçlü), *xoruz kimi davakar* (kavgacı), *xoruz kimi özünü çəkmək* (kasınmak, şişinmek), *xoruzda yük eləmək (yükləmək)* (varını, yoğunu elinden almak), *xoruzu qoltuğuna verilmək* (kovulmak) (Altaylı, 2005:292), *toyuğuna da kiş deməmək* (rahatsız etmemek), *toyuq bir qıçlıdır ki, bir qıçlıdır* (düşüncesinin yanlış olduğunu bile bile aksini kabul etmemek, dediğinden dönmemek), *toyuq kimi hinə girmək* (akşamdan eve kapanmak), *toyuq qoyuqdur su içir (bir də) dönüb Allaha (göyə) baxır* (insafsızlık ve gaddarlık etme Tanrı'nın gücüne gider) (Altaylı, 2005:508) deyimleri bunlar vasıtasıyla yapılmıştır.

11. Diğer Adlar

Ağızlarda evcil hayvanlarla birlikte diğer canlıların da yaş ve cins farkını bildiren kelimeler göze çarpıyor. Örnek: *xirnək* tavşan yavrusu (Axundov, 2007:226 [Cəbrayıl]), *xoruzboz* erkek sülün (Axundov, 2007:229 [İmişli]), *parə* fare yavrusu (Axundov, 2007:393 [Şəki]), *xirtix* tavşan yavrusu (Axundov, 2007:226 [Gədəbəy]), *kafdarsıyır* yaşlı kurt (Axundov, 2007:240 [Ucar]), *pələqulaq* yaşlı çakal (Axundov, 2007: 398 [Qax]), *cuanək* tavşan yavrusu (Axundov, 2007: 81 [Bakı]), *bilbil (bılı)*, ördek yavrusu (Axundov, 2007: 54 [Borçalı]) vb. Neftçala ağzında *bılış*, Kürdemir, Salyan ağızlarında *bılı* ördek yavrusu, Lenkeran ve Masallı ağızlarında ise ördek anlamında kullanılıyor. K. İmamquluyeva bu adlarda “küçücük olmak” anlamına denk gelen *bi+1/bi+1* biçim birimlerinin (morfemleri) Türkçenin elementleri olduğunu *bala*, *bülbül*, *bıldırcın* gibi kelimelerin kökünde bu morfemin olduğunu ileri sürüyor (İmamquluyeva, 2013: 23). Azerbaycan Diyalektoloji Sözlüğünde kuş adları, özellikle de yabani kuşların sayısı hayli fazladır.

Hayvan isimlerinin özellikleri söz konusu olunca onların mecazî özellik kazanması ve adlandırmadaki rolünden bahsetmek gerekmektedir. Diğer dillerde olduğu gibi Azerbaycan Türkçesinde de bazı bitki adları dilin en eski dönemlerinden başlayarak hayvanların karakteristik olarak fiziki yapısına ve belirli bir organına benzetilerek isimlendirilmiştir. Doğal olarak böyle isimler mecazî düşüncelerle oluşturulmuştur. S. Abdullayev kelime yapımı konusundaki boşluklar ve yetersizliklerin mecazlarla ortadan kaldırıldığını savunarak şöyle demiştir: “Şayet insan en eski dönemlerden başlayarak öğeleri ve olayları tam olarak yansıtabilseydi, imkânsız olan bu durum yapılmış olsa idi mecazlara da ihtiyaç kalmamış olurdu. Eğer “kurdağız”, “tavşandudak” gibi kelimeler yerine bu anlamı tam olarak karşılayabilecek sözler bulunmuş veya yapılmış olsaydı mecazî karakterli bu kelimelerin yapılmasına da ihtiyaç kalmazdı. İlk canlı isimlendirme örnekleri olan “bağayarpağı”, “devedabanı”, “keklikotu” gibi kelimelerde anlama ve değerlendirme motivasyonu artık eskimiş ve bitmiş hale gelmiş durumdadır” (Abdullayev, 2013:526).

Bu tür isimlerin oluşmasına sebep olan öğeler arasındaki benzerlikle birlikte aynı öğeyi adlandırmak için doğrudan bir ismi belirleme kaynağı bulunmamaktadır. Azerbaycan Türkçesinde anılan hayvan adları da bu sürece dâhildir. Örnek olarak *eşşəkarmudu*, *dəvədabanı*, *xoruzpipiyi*, *atqulağı*, *itbaşı*, *qatırquyruğu*, *eşşəkqulağı*, *qoyunqulağı*, *köpəkdili*, *keçibuyunuz*, *pişikpəncəsi*, *inəkəmcəyi*, *keçiqulağı*, *donuzquyruq*, *quzugöbəyi*, *öküzgözü* vb. isimler yaş ve cins farkına göre farklılık gösteren hayvan adlarından türetilmiştir.

Bu süreç, hayvansal adların yardımı ile bitkilerin isimlendirilmesi durumu başka dillerde de kendini göstermektedir. Bunun sebebi de insan yaşamında hayvancılığın tarihinin ziraattan çok daha önceye kadar ait olması gösterilebilir.

Sonuç

Bir dildeki kelimeler içerisinde hayvan adları küçük bir yer kaplamaktadır. Bu isimlerin bazıları o canlının yaş ve cinsine göre çeşitli şekillerde dile getirilmektedir. Dilimizde bulunan sözlerin çok cüzi bir kısmını oluşturan hayvan isimlerinin bazıları o canlının yaşına ve cinsine göre çeşitlilik arz etmektedir. Hayvanların yaşını ve cinsini bildiren sözlerin sayısı bu hayvanların insanların hayatında tuttuğu yere ve statüye göre değişmektedir. Bu hayvanlarla bağlı isimlendirmelerin kökü de çok eski devirlere kadar uzanmaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDULLAYEV Sərxan (2013). *Qeyri-Səlis Dilçilik Təcrübəsi*, Bakı: Victory.
- ADİLOV Musa (1988). *Qanadlı Sözlər*, Bakı: Yazıçı.
- AXUNDOV Ağamusa (2007). *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti*, Bakı: Şərq-Qərb.
- ALTAYLI Seyfettin (2005). *Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü*, Ankara: Prestij Yayınları.
- ALTAYLI Seyfettin (2018). *Azərbaycan Türkçesi Sözlüğü*, C. I, Ankara: TDK Yayınları.
- BAĞIROV Adil (2012). *Onomologiya Problemləri*, C II, Bakı: Elm və Təhsil.
- BƏYDİLİ Cəlal (Məmmədov) (2004). *Atalar Sözləri Bakı: Öndər Nəşriyyatı*.
- BÜNYADOV Teymur (2007). *Azərbaycan Etnoqrafiyası*, C I, Bakı: Şərq-Qərb.
- CAFEROĞLU Ahmet (1961). "Türk Onomastığında Köpek Kültü", *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı*.
- CAFEROĞLU Ahmed (1968). "Filolojide İnsan ve Hayvan Soybirliği", *Türk Dilleri Araştırmaları Yıllığı, Belleten*.
- CAVADOV E. İsim (1985). *Azərbaycan Dilinin Semasiologiyası (Oçerklər)*, Bakı: Elm.
- CƏFƏROV Qüdrət (1984). *Azərbaycan Dilinin Leksik-Semantik Sistemi*, Bakı: Elm.
- ÇATALBAŞ Resul (2011). "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi", *Turan-Sam*, C. 3, S. 12.
- ДМИТРИЕВ Николай. К (1962). О Грамматическом Роде В Азербайджанском Языке // Строй Тюркских Языков. М. (=DMİTRİEV Nikolay. K (1962). *O Grammatičeskom Rode V Azerbaydjanskom Yazıke // Stroy Türkskih Yazıkov. M*).
- ƏLİZADƏ Afina (2011). "Azərbaycan Dilində Cins Bildirən Söz və Söz Birləşmələri Haqqında", *Türkologiya*, IV (4).
- HACIYEVA Aytən (2006). *Zoometoforizmlər (İngilis və Azərbaycan Dillərinin Materialları Əsasında)*, Bakı: Nurlan.
- İMAMQULİYEV Kifayət (2013). "Quşçuluq Terminlərinin Tarixi-Dialektoloji Aspektə Fonosemantik Təhlili", *AMEA, Türkologiya*, II (2).
- İNANC Etibar (2007). "Azərbaycan Dili Leksikasının Nəzəri Problemlərinə Dair Tədqiqlər", III (3).

Turane Zeynalova

- KAŞĞARI Mahmut (1992). *Dîvânu Lüğati't-Türk*, Çev: Besim Atalay, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KAŞĞARI Mahmud (2006). *Divanü-Lüğat-it Türk* (Haz: Ramiz Əskər), Bakı: Ozan.
- MƏHƏRRƏMLİ Qulu - İSMAYILOV Rafiq (2015). *Azərbaycan Dilinin Frazеologiya Lüğati*, Bakı: Altun Kitab.
- МЕМЕТОВ А. О. (1980). Терминах Родства В Крымско-Татарском Языке // Сов. Тюркология, № 6. (=МЕМЕТОВ А. О. (1980). *Terminah Rodstva V Krımsko-Tatarskom Yazıke* // Sov. Türkologiya, VI (6).).
- ÖGEL Bahaeddin (2010). *Türk Mitolojisi*, C I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PİNES Y.V. (1985). *Sözlər Arasında Məna və Şəkilcə Münasibətlər (Azərbaycan Dilinin Semasiologiyası) (Oçerklər)*, Bakı: Elm.
- RƏCƏBOV Əbülfəz (1982). *Dilçilik Problemləri*, Bakı: Mütərcim.
- SEYİDOV Mirəli (1983). *Azərbaycan Mifik Təfəkkürünün Qaynaqları*, Bakı: Yazıçı.
- TANRIVERDİYEV Əzizxan (2012). *"Dədə-Qorqud Kitabı"nda At Kultu*, Bakı: Nurlan.